پژوهشنامه حج و زیارت
سال دهم، شماره بیست و ششم
بهار و تابستان ۱۴۰۴
صفحات ۳۳۷- ۳۸۲

تبیین مؤلفه‌های پدیدارشناسانه زیارت از منظر شهرسازی اسلامی

امین امینی کاشانی[۱]، محمدتقی پیربابایی[۲] و اصغر مولائی[۳]

چکیده

زیارت مهم‌ترین صورت تجربه دینی است و علاوه بر نقش‌آفرینی در تعالی معنوی فرد، کارکرد هویت‌ساز و انسجام‌بخش در بافت شهرهای اسلامی دارد. با این حال، توسعه‌های کالبدی سال‌های اخیر موجب فاصله‌گیری تدریجی بافت مکان‌های زیارتی از اصول شهرسازی اسلامی و کاهش کیفیت تجربه زیارت شده است. ازاین‌رو بهره‌گیری از رویکرد پدیدارشناسی به‌منظور فهم مستقیم و معنادار زیارت از منظر زیستهٔ زائر و نسبت او با مکان مقدس، ضرورتی نظری و کاربردی دارد. هدف پژوهش حاضر، تبیین مؤلفه‌های پدیدارشناسانه زیارت از منظر شهرسازی اسلامی و پاسخ به این پرسش است که ابعاد معنایی و تجربی زیارت در سه رکن زائر، مکان زیارتی و خودِ پدیده زیارت چگونه

۱. دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنراسلامی تبریز، تبریز، ایران (am.aminikashani@tabriziau.ac.ir)

۲. استاد، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنراسلامی تبریز، تبریز، ایران (pirbabaei@tabriziau.ac.ir)

۳. دانشیار، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنراسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول) (a.molaei@tabriziau.ac.ir)

می‌توانند مبنایی برای تدوین چارچوب شهرسازی اسلامی در بافت مکان‌های زیارتی باشند؟

این پژوهش از نوع بنیادی، با رویکرد کیفی و روش تحلیلی ـ تفسیری است که داده‌های آن از طریق مطالعات اسنادی ـ کتابخانه‌ای گردآوری شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد مؤلفه‌های پدیدارشناسانه زیارت در سه رکن اصلی قابل طبقه‌بندی است:

- **رکن زائر:** شامل انگیزه فردی، باورهای دینی، مهمان‌نوازی، تعاملات اجتماعی، تجارب منفی و خودآگاهی؛
- **رکن مکان زیارتی:** شامل معنای مکانی، هندسه و انتزاع، فضاهای انتقالی، نشانه‌گذاری معنوی، ارتباط با طبیعت، مرکزیت و اصالت؛
- **رکن زیارت:** شامل مناسک آیینی، معرفت نسبت به امام، تغییر وجودی، شفاعت، التزام اخلاقی و پیوند با خاطره جمعی.

نتایج نشان می‌دهد که الگوی مفهومی استخراج‌شده، ظرفیت ارائه چارچوبی برای بازآفرینی بافت‌های زیارتی در قالب شهرسازی اسلامی را دارد؛ به‌گونه‌ای که ضمن حفظ اصالت تاریخی و فرهنگی، کیفیت معنوی فضا و ادراک قدسی زائر ارتقا یابد و تعادل میان توسعه فیزیکی و تعالی معنوی برقرار گردد.

کلیدواژه: مکان‌های زیارتی، شهرسازی اسلامی، پدیدارشناسی، تجربه زیارت.

مقدمه

زیارت و مناسک زیارتی یکی از صورت‌های مهم تجربه دینی است و علاوه بر آنکه مقوم حیات دینی جامعه و مایه تعالی معنوی زائر است، آثار اجتماعی بسیاری نیز در تقویت انسجام جامعه دینی دارد. (عظیمی‌هاشمی و همکاران، ۱۳۹۲، ص۶۰) فضاهای زیارتی در تاریخ تمدن اسلامی، نه‌تنها جایگاهی آیینی و مذهبی داشته‌اند، بلکه یکی از ارکان هویت‌بخش شهرهای اسلامی بوده‌اند. در چنین بستری نمی‌توان تحلیل این

مکان‌ها را به صرف بررسی کالبدی یا عملکردی محدود کرد، بلکه نیازمند نگاهی است که بتواند کیفیت‌های زیسته، تجربه‌شده و معنادار فضا را نیز درک و تبیین کند.

امروزه فضای حاکم بر بافت مکان‌های زیارتی تا حدود زیادی از سبک شهرسازی اسلامی فاصله دارد. گاه تغییر و توسعه در بافت پیرامون مکان‌های زیارتی منجر به تضییع حقوق مالکان و همسایگان شده است. اجرای طرح‌های توسعه و گسترش اماکن زیارتی غالباً با تملک اجباری املاک، کاهش واحدهای مسکونی، افزایش واحدهای اجاره‌ای و افزایش نارضایتی ساکنان و مالکان از تغییر مکان زندگی و شرایط محیط‌زیستی همراه بوده است. (کلاهی و همکاران، ۱۴۰۲، ص۱۸) مکان مقدس، به‌عنوان عنصر مرکزی که تا پیش از اجرای طرح‌های تغییر و توسعه، به‌واسطه محورهای تشرف و راسته بازارها با بافت پیرامونی خود کاملاً در ارتباط بود، به‌تدریج از بافت پیرامونی خود جدا می‌گردد. به‌طور کلی، مسائل پیرامون بافت مکان‌های زیارتی در سطوح مختلف، هرچند تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند، اما دارای ریشه‌های مشترک هستند. این چالش‌ها می‌توانند بر کیفیت زیارت و عوامل مؤثر بر آن، از جمله القای حس معنویت و برانگیختن احساسات مذهبی زائران تأثیر منفی بگذارند.

با توجه به مسائل مطرح‌شده، می‌توان گفت استفاده از مبانی و الگوی شهرسازی اسلامی در بافت مکان‌های زیارتی با هدف به حداقل رساندن چالش‌های موجود و مسائل پیش رو ضروری به نظر می‌رسد. در این راستا «پدیدارشناسی» به‌عنوان یک رویکرد جامع می‌تواند راهگشا باشد. پدیدارشناسی امکان شناسایی و تحلیل ابعاد فضایی، ارتباطی و تجربی حضور در مکان زیارتی را فراهم می‌کند؛ به عبارت دیگر، این رویکرد تجربه فردی و جمعی زائر را با ساختار فضایی و کالبدی مکان‌های زیارتی پیوند می‌دهد و به درک عمیق‌تر تعامل میان زائر و مکان می‌انجامد. از سوی دیگر، شهرسازی اسلامی بر درک چندوجهی از شهر به‌مثابه عرصه‌ای معنادار، وحدت‌بخش

و الهام‌گرفته از اصول توحیدی تأکید دارد؛ جایی که کالبد، معنا و تجربه زیسته انسان در نسبت با امر قدسی تفسیر می‌شود. پیوند رویکرد پدیدارشناسی با شهرسازی اسلامی این امکان را فراهم می‌کند که تجربه زیارت نه‌فقط در سطح ظاهری فضا، بلکه در سطوح ادراکی، نمادین و معنوی تحلیل شود. در نتیجه، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از رویکرد پدیدارشناسی، به کشف و تبیین مؤلفه‌های زیسته و معنابخش زیارت از منظر شهرسازی اسلامی می‌پردازد تا الگویی مفهومی از نحوه تجلی ارزش‌های اسلامی در تجربه فضایی زائر ارائه کند.

بنابراین، هدف پژوهش حاضر تبیین مؤلفه‌های پدیدارشناسانه زیارت از منظر شهرسازی اسلامی است. برای دستیابی به این هدف، ابتدا به بررسی پدیدارشناسانه تجربه زیارت در سه رکن زائر، مکان زیارتی و خودِ پدیده زیارت پرداخته شده، سپس مختصات مفهومی و ساختاری زیارت در ارکان یادشده واکاوی گردیده و در نهایت مؤلفه‌های اصلی تجربه پدیدارشناختی زیارت از منظر شهرسازی اسلامی استخراج و دسته‌بندی شده است.

پیشینه پژوهش

مرور ادبیات دهه اخیر نشان می‌دهد که اگرچه در طیف قابل توجهی از پژوهش‌های داخلی و خارجی به ابعاد معنوی، روان‌شناختی و فرهنگی زیارت پرداخته شده است، بخش عمده این پژوهش‌ها در حوزه «توصیف تجربه» باقی مانده و کمتر وارد سطح «مفهوم‌پردازی فضایی» یا «پیوند منطقی تجربه زیارت با نظام ارزش‌های شهرسازی اسلامی» شده است؛ به عبارت روشن‌تر، آنچه در پژوهش‌های پیشین وجود دارد «معنای زیارت برای انسان»، و آنچه غایب است «کاربرد معنای زیارت در سازمان‌دهی فضا» است؛ این دقیقاً همان فاصله مفهومی‌ای است که پژوهش حاضر در پی پر کردن آن است.

محمـدی و همـکاران (۱۳۹۶) زیارت را در ابعاد معرفتـی، عملی، عاطفی و پیامدی توصیف می‌کنند و نشان می‌دهند که زیارت واجد کارکرد اخلاقی و آرامش‌بخش است، امـا تحلیـل آنها بر «محتوای تجربه فردی» محدود می‌مانـد و هیچ‌گونه ترجمه مفهومی از ایـن ابعاد به شـاخص‌های فضایـیِ قابل مداخله در بافت مکان مقـدس ارائه نمی‌کند؛ به همین دلیل نتیجه کار آنها بیش از شهرسـازی، به جامعه‌شناسـی دین نزدیک است. محمودی (۱۴۰۱) تجربه حرم رضوی را از دو منظر زیبایی‌شناسی ذهنی و نیازهای عینی بازدیدکننده بررسی کرده است. نقطه قوت این مطالعه نشان دادن این مطلب است که تجربه زیارت صرفاً معنوی نیست، بلکه نیازهای عملی را نیز شامل می‌شود؛ اما ضعف آن از نگاه شهرسازی این است که سطح تحلیل در «ادراک گردشگر» متوقف شده و به «دلالت‌های طراحی فضا» پرداخته نشده است.

امینی‌کاشـانی و همکاران (۱۴۰۲) بر شاخص‌های برنامه‌ریزی بافت شهرهای زیارتی تمرکـز می‌کننـد. ایـن مطالعه از نظر «فهم سـاختار شـهر زیارتـی» قـوت دارد، اما موضوع زائر در آن به‌مثابه کنشـگر زیسـته، یک متغیر غایب اسـت و در آنجا شـهر بدون تجربه زیارت تحلیل می‌شـود. بوذری‌نژاد و همکاران (۱۴۰۳) زیارت امام رضا علیه‌السلام را در سـه بعد معرفتـی، عاطفـی و عملی بررسـی می‌کنند و با دقت نشـان می‌دهند کـه زیارت به تغییر وجـودی می‌انجامـد؛ امـا در اینجا نیـز «تجربه زیارت» در سـطح اخلاقی و روان‌شناسـی باقی می‌ماند و فضای زیارتگاه به‌عنوان «ساختار معنای کالبدی» وارد مدل نمی‌شود.

در ادبیات بین‌المللی، آندریوتیس و نیچه (۲۰۲۳) نشـان می‌دهند که مکان مقدس واجـد کیفیت‌هـای چندسـطحی معنـوی، فرهنگـی و توپولوژیـک اسـت، امـا در ایـن پژوهش‌هـا «طراحـی شـهری» نه به‌عنـوان میـدان تطبیق، نه به‌عنـوان مقصد نظـری و نه به‌عنوان مخاطب کاربردی مطرح نیسـت؛ درحالی‌که شـهر اسلامی اساساً بدون نسبت بـا امـر قدسـی قابـل تعریف نیسـت. کمـال و کاشـف (۲۰۲۳) نیـز مضمون‌هـای معنوی

تجربه زیارتگاه‌ها را استخراج می‌کنند، اما این مضامین به «مبادله استنباطی با کالبد» نمی‌رسد؛ یعنی مشخص نمی‌شود که این مضامین چگونه باید در فضا به زبان فرم، مسیر، میدان، صحن، گره و مفصل ترجمه شوند.

بنابراین جمع‌بندی تحلیلی نشان می‌دهد که ادبیات گذشته یا در «سطح شهر» یا در «سطح تجربه» متوقف مانده است؛ در نتیجه «میانجی مفهومی» میان این دو سطح (یعنی پدیدارشناسی به‌مثابه پلی میان تجربه زیارت و زبان فضایی شهرسازی اسلامی) هنوز برساخته نشده است. با این وصف، بداعت پژوهش حاضر دقیقاً در همین خلأ جای می‌گیرد؛ زیرا هدف آن ارتقای روایت تجربه زیارت به سطح «الگودهی مفهومی برای سازمان‌دهی فضا» و تبدیل تجربه زیسته زائر به بنیانی برای سیاست‌گذاری، طراحی و بازآفرینی بافت مکان‌های زیارتی در چارچوب شهرسازی اسلامی است.

مبانی نظری پژوهش

۱. تفسیر پدیدارشناختی از تجربه زیارت

زیارت یکی از عناصر مهم و مؤثر فرهنگ شیعی است که به‌عنوان کنشی دین‌دارانه، از سال‌های نخستین پیدایش تشیع تا امروز میان شیعیان رواج داشته است. در تعریف و طبقه‌بندی انسان‌شناسی دین، زیارت گونه‌ای از «مناسک گذار» به شمار می‌آید؛ بدین معنا که هنگامی‌که باورمندان با هدف کسب پاداش‌های فراطبیعی یا به‌منظور به‌جا آوردن تعهدی مقدس به مکان مقدسی مراجعه می‌کنند، درگیر مناسک زیارت شده‌اند. (عودی، ۱۴۰۲، ص۱۴۹)

برای پدیده اجتماعی زیارت می‌توان دو بُعد عینی و ذهنی در نظر گرفت. بُعد عینی زیارت مشتمل بر نهادمندی و توجیه‌پذیری آن است و بُعد ذهنی، درونی‌سازی معنای زیارت را از طریق فرایندهای یادگیری و پرورش اجتماعی در بر می‌گیرد. (محمدی و همکاران، ۱۳۹۶، ص۴۱) در ادامه، واحدهای معنایی تجربه زیارت

در ابعـاد سـه‌گانه معرفتـی، عاطفی و عملی بـه اختصار تبیین می‌شـود. (بوذری‌نژاد و همکاران، ۱۴۰۳، ص۴۶-۴۹)

۲. بعد معرفتی پدیدارشناسی زیارت

درون‌مایـه مرکزی این بُعد، «معتقد بودن» اسـت. منظـور از معتقد بودن یا اعتقادات پایه‌ای، باورهایی درباره ابعاد اصلی دینداری و اعتقادات مذهبی افراد است که انتظار مـی‌رود پیـروان یـک دین عمیقاً به آنها ایمان داشـته باشـند؛ اعتقاداتی همچـون باور به خدا، پذیرش معاد و ایمان به امامت. در این سطح، زیارت نه‌فقط یک رفتار آیینی، بلکه تجلـی نوعی بینش توحیدی نسـبت به جهان و انسـان اسـت. زائـر در مواجهه با فضای مقـدس خـود را در برابـر امـر متعالی می‌یابـد و با اتکای بـه معرفت دینـی خویش، مکان را به‌عنـوان تجلـی حضـور الهـی تجربه می‌کنـد. مؤلفه‌هایی چـون درک قداسـت مکان، شـناخت جایـگاه امـام یا ولیّ الهـی و باور به شـفاعت و کرامت، از اجـزای بنیادین این بُعد محسـوب می‌شـوند. این مؤلفه‌ها سبب می‌شـود زائر در فضا به دنبال «معنا» باشد، نه صرفاً «حرکت».

بعـد معرفتـی در شهرسـازی اسـلامی نیـز اهمیـت ویـژه‌ای دارد؛ زیرا فضـا را نه صرفاً محیطی کالبدی، بلکه ظرف معناییِ تجلی باور دینی تلقی می‌کند.

۳. بعد عاطفی پدیدارشناسی زیارت

بعـد عاطفی زیارت دارای سـه درون‌مایه مرکزیِ «مؤمـن بودن»، «اهل عبادت بودن» و «اخلاقی عمل کردن» اسـت. روشـن اسـت که تنها اهـل ایمان با زیـارت اماکن مقدس و قبـور مطهـر معصومان علیهم‌السلام یاد خدا را در دل خویش نهادینه می‌کنند. اهل عبادت بودن در زیارت، شـامل انجام دادن اعمالی اسـت که زائر برای رسیدن به لقاءالله از طریق امام معصوم علیه‌السلام انجام می‌دهد. در این بُعد زائر نه‌تنها به باورهای خود آگاه است، بلکه آنها را در بسـتر احساسـات دینی همچون خشـوع، شـوق، تضرع، امید، آرامش و تعلق تجربه

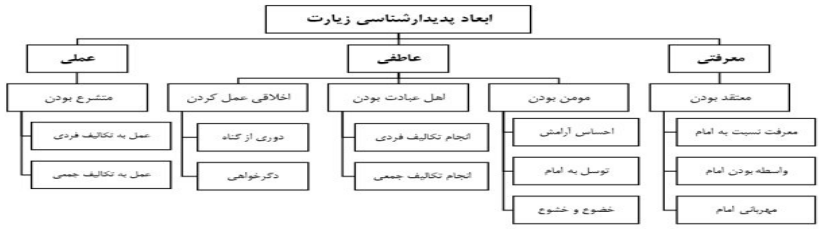
می‌کند. در این مرحله، قلب و جان انسـان درگیر می‌شـود و زائر با ورود به مکان مقدس، نوعی آرامش و تلطیف روحی را احسـاس می‌کند که ناشـی از حضور در فضای قدسی و پیوند درونی با امر الهی است.

در سطح شهرسازی اسلامی نیز این بُعد اهمیت خاصی دارد؛ زیرا فضاهای زیارتی باید بسـتری برای تجربه عاطفی زائر فراهم کنند؛ فضایی که با نور، صدا، مقیاس و ریتم فضایـی خـود، حـالات درونی انسـان را آرام و متعالی سـازد. فضا در این معنا واسـطه‌ای میان روح و جسم است و نقش آن تسهیل ارتباط قلبی انسان با امر قدسی است.

۴. بعد عملی پدیدارشناسی زیارت

بعد عملی، سومین و عینی‌ترین سطح تجربه زیارت است. این بُعد ناظر به رفتارها، کنش‌هـا و آدابـی اسـت که زائـر در مکان مقدس انجـام می‌دهد. در بعـد عملی زیارت، «متشـرع بـودن» بـر حسـب میـزان اهتمام و پیـروی فرد از شـرعیات سـنجیده می‌شـود. درون‌مایه مرکزی متشرع بودن از دو خوشه «عمل به تکالیف فردی» و «عمل به تکالیف جمعی» تشـکیل شـده اسـت. خوشـه عمل به تکالیف فردی شـامل واحدهای معنایـیِ راه رفتـن، رعایـت ظاهر، لبـاس، طهارت، بوی خوش، حفظ زبان و مراعات کردن اسـت و خوشـه عمـل به تکالیف جمعی نیز واحدهای معنایـیِ امر به معروف، تعاملات و امور خیریه را در بر می‌گیرد.

عمل، ترجمان بیرونی ایمان و احساس است؛ یعنی آنچه زائر باور دارد (معرفت) و آنچه در دل احساس می‌کند (عاطفه)، در عمل او متجلی می‌شود. در سطح شهرسازی اسلامی نیز فضا باید امکان تحقق اعمال عبادی و تعاملات جمعی را به‌گونه‌ای تسـهیل نماید که ضمـن حفـظ حرمت مـکان، تجربه معنـوی زائر دچار خدشـه نگـردد. طراحـی صحن‌ها، محورهای تشرف، مسیرهای طواف و عرصه‌های تعامل اجتماعی، همگی باید در خدمت این بُعد باشند تا رفتار زائر به‌نحوی طبیعی و هماهنگ با قداست فضا جریان یابد.



شکل ۱: واحدهای معنایی تجربه زیارت در ابعاد سه‌گانه (نگارندگان با اقتباس از بوذری‌نژاد و همکاران، ۱۴۰۳)

تفسیر پدیدارشناختی تجربه زیارت، حاکی از وجود شاخص‌های متعددی در تجربه زیارتی مشارکت‌کنندگان است. این شاخص‌ها در نُه بعد اصلی در جدول شماره ۱ ارائه شده است.

جدول ۱: واحدهای معنایی تجربه زیارت

ابعاد	موضوعات اصلی		واحدهای معنایی
عملی	مناسک	جمعی	وضو، غسل زیارت، لباس تمیز و آراسته، اذن دخول، خواندن زیارتنامه، بوسیدن ضریح، خواندن نماز زیارت، آداب قبر مطهر، وداع.
		فردی	دعا، مناجات، خلوت، نجوا، راز و نیاز.
معرفتی	دانش و آگاهی		اظهار محبت و معرفت نسبت به امامزاده، از اولیای الهی دانستن امامزادگان.
اعتقادی	گرایش زیارتی	شفاعت	توسل به امامزادگان در راستای توسل به خدا، راه رسیدن به خداوند، واسطه قرار دادن ایشان برای حل مشکلات، عقیده به شفابخشی، واسطه اجابت دعا، عنایت و توجه به زائر و احوالات خاص او، توجه به زائر هنگام مصائب زندگی، دعای معصومین برای زائر، شفاعت برای آمرزش گناهان.
		پاداش دنیوی	زیادتی در عمر و رزق، برآورده شدن حوائج مادی، بخت‌گشایی جوانان، شفاعت مریضان.
		پاداش اخروی	رهایی از شداید قیامت، نجات از آتش جهنم، زیارت امامزاده در روز قیامت از زائر خود در دنیا، شفاعت زائر در روز قیامت، موقعیت خاص زائر در قیامت، کسب ثواب اخروی.

تجربی	احساس و عواطف	تسلی یابی	دستیابی به آرامش روحی، در امان خدا بودن، نزدیک کردن انسان به خدا، غرق شدن در رحمت الهی، نزدیک شدن به مرقد امامان، رهایی از حزن و اندوه، احساس شادی و نشاط، احساس معنویت عمیق و توسل به ائمه و نجات از خطر.
		خضوع و خشوع	احساس کوچکی و عجز، احساس خلأ، احساس شرمندگی، احساس پناهندگی، احساس تسلیم و بندگی و در محضر خدا قرار گرفتن.
پیامدی	التزام اخلاقی		تواضع و فروتنی، خودسازی، کمک به هم‌نوع، در نظر گرفتن اخلاقیات در روابط اجتماعی بعد از زیارت.
	احساس مسؤلیت اجتماعی		توجیه بی‌عدالتی‌های اجتماعی، تضاد طبقاتی و رنج‌های اجتماعی، پاداش‌دادن به فقرا در روز قیامت، حکمت خدا و متوسل شدن به استخاره در تعارضات پیش‌آمده در زندگی.
مکانی-فضایی	مکان قدسی و زیارت‌پذیر		درک قدسی از فضا (هاله قدسی مکان)، تمایز مکان زیارتی از فضای روزمره و تجربه آستانه‌ای و تقدس فضایی.
هویتی	معنای زندگی		مواجهه با خویشتن، بازسازی رابطه با خدا، تجربه زیارت به‌عنوان بازشناسی هویت دینی ـ فرهنگی خویشتن.
زمانی-روایی	گذشته مقدس و حال زیسته		امتداد تاریخی و آینده‌نگری معنوی، اتصال بین گذشته مقدس، حال زیسته و آینده امیدبخش (مثلاً انتظار فرج). پیوند خاطره، تاریخ و تجربه لحظه‌ای زیارت

(نگارندگان با اقتباس از محمدی و همکاران، ۱۳۹۶)

در مجموع می‌توان تجربه زیارت را به‌مثابه یک پدیده چندبعدی و پویای زیسته درک کرد که در ترکیب ابعاد مطرح شده محقق می‌شود.

۵. پدیدارشناسی مکان‌های زیارتی

مکان‌های زیارتی محیط‌هایی مقدس برای نیایش، توبه، ریاضت و کسب شایستگی‌های انسانی‌اند؛ جایی که زائران با هدف انجام دادن تعهدات دینی، طلب شفا و بهره‌مندی از تجارب فراطبیعی گرد هم می‌آیند. (عودی، ۱۴۰۲، ص۱۴۹)

در این پژوهش، مؤلفه‌های پدیدارشناسانه مکان‌های زیارتی بر پایه منطق پدیدارشناسی توصیفی و با تلفیق تحلیل نظری و داده‌های تجربی استخراج شده است.

بخش نظری بر مبانی پدیدارشناسیِ مکان و تجربه دینی استوار است و بخش تجربی به مطالعه زیارتگاه‌های شاخص ایران اختصاص دارد. با تحلیل «تجربه زیسته» زائران در مواجهه با این فضاها و استخراج عناصر تکرارشونده، این مؤلفه‌ها در شش دسته معنوی، تاریخی ـ فرهنگی، جمعی، محیطی، آموزشی و اصالت طبقه‌بندی شدند. این شاخص‌ها بر اساس بسامد تکرار در تجربه زائران و ارتباط مستقیم‌شان با ابعاد ادراکی و معنایی مکان انتخاب شده‌اند. در ادامه هر یک از این مؤلفه‌ها تبیین می‌شود:

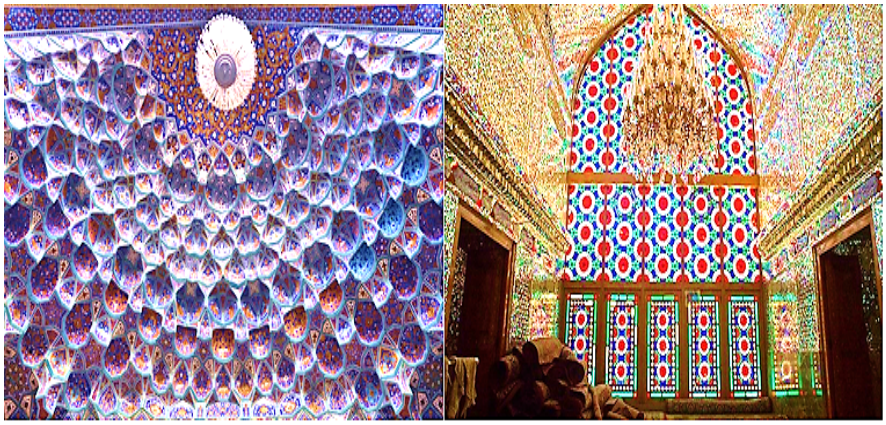
الف) مؤلفه معنوی

طراحی و جایگاه مکان‌های مذهبی به‌گونه‌ای است که زائران در هنگام حضور در آنها حالتی متفاوت و عمیق، نظیر آرامش درونی، تمرکز معنوی یا دگرگونی در نگرش و باورها را تجربه می‌کنند. (Dubisch، ۱۹۹۵) این تأثیرات، که گاه به‌صورت ناخودآگاه بر ذهن و احساسات فرد اثر می‌گذارند، زمینه را برای تقویت ایمان، نیایش و برقراری ارتباط عمیق‌تر با ساحت قدسی فراهم می‌سازند.

ب) مؤلفه تاریخی ـ فرهنگی

زیارتگاه‌ها علاوه بر کارکرد دینی، در زمره مکان‌های فرهنگی برجسته نیز جای دارند. (Rinschede، ۱۹۹۲، p۵۲) ازاین‌رو بسیاری از گردشگران با اهدافی فراتر از زیارت، تنها برای بازدید از هنر و معماری به این اماکن مراجعه می‌کنند؛ چنان‌که معماری حرم مطهر رضوی و بخش‌های فرهنگی آن، گردشگران بسیاری را به خود جذب کرده است. (محمودی، ۱۴۰۱، ص۲۴)

هنرهایی نظیر کاشی‌کاری‌های معرق، گچ‌بری‌های ظریف، نقوش هندسی پیچیده و تزئینات معماری در بناهایی چون حرم امام رضا علیه‌السلام و حرم شاهچراغ علیه‌السلام، این مکان‌های زیارتی را به آثار فاخر هنر اسلامی و مقاصد ارزشمند برای بازدید عمومی تبدیل کرده است.



تصویر ۲: هنر کاشی کاری مقرنس در حرم امام رضا علیه‌السلام (ایران طرح، 1401)

تصویر۱: هنر معماری ایرانی در حرم شاهچراغ علیه‌السلام (خبرگزاری تسنیم، 1399)

ماهیت جمعی

در زیارتگاه زائران به دلیل حضور و اقامت جمعی، بیشتر با یکدیگر تعامل می‌کنند و به‌طور طبیعی شیوه زندگی جمعی را می‌پذیرند و بیشتر با افراد غریبه صحبت می‌کنند. سینگ معتقد است که «سنت‌های زیارتی به‌گونه‌ای طراحی شده‌اند که روابط اجتماعی میان شرکت‌کنندگان را تقویت یا بازتولید کنند». (Andriotis، ۲۰۰۹) در زیارتگاه‌های ایران، ماهیت جمعی حضور در مکان‌های زیارتی ـ به خصوص در مناسبت‌های مذهبی، دسته‌های عزاداری و مناجات‌خوانی‌ها ـ در بارگاه مقدس اهل بیت علیهم‌السلام تجلی می‌یابد و نمادی از وحدت و وفاق بین زائران است.



تصویر۳: دسته عزاداری در صحن امامزاده حسین علیه‌السلام قزوین
(خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۸)



تصویر۴: مراسم مناجات‌خوانی در حرم عبدالعظیم علیه‌السلام
(خبرگزاری ایرنا، ۱۴۰۳)

ج) مؤلفه محیطی

رنگ، شکل، بافت و دیگر ویژگی‌های فیزیکی مناظر، علاوه بر زیبایی‌های ظاهری، یک محیط معنوی را به وجود می‌آورد که زائران از آن عبور می‌کنند. بسیاری از زائران، بازدید از مکان زیارتی را برای تجربه آرامش روحی و فاصله گرفتن از زندگی روزمره می‌خواهند. (Andriotis، ۲۰۰۹) برخی مکان‌های زیارتی، که در دل طبیعت قرار دارند، به‌عنوان چشم‌اندازی مقدس از طریق باورها و احساسات زائران معنایی متفاوت و روحانی می‌یابند؛ برای نمونه در امامزاده ابراهیم علیه‌السلام شهر شفت می‌توان کوه، جنگل و رودخانه را در یک زمان مشاهده کرد. از دیگر نمونه‌ها مرقد مطهر بی‌بی‌حکیمه علیهاالسلام، خواهر امام رضا علیه‌السلام است که در عمق کوهستانی صعب العبور قرار گرفته است.



تصویر۵: چشم‌انداز امامزاده ابراهیم علیه‌السلام شفت
(باشگاه خبرنگاران جوان، ۱۴۰۳)



تصویر۶: نمایی از امامزاده بی‌بی حکیمه علیهاالسلام گچساران
(باشگاه خبرنگاران جوان، ۱۳۹۸)

د) مؤلفه آموزشی

تجربیات خارج از محیط کلاس، مانند سفر به مکان‌های خاص یا تجربیات عملی، به افراد این امکان را می‌دهد که آنچه را در کلاس آموخته‌اند، در دنیای واقعی به‌کار ببرند و تجربه کنند. (Kuh، ۱۹۹۵، p۱۳۶) در جامعه اسلامی، شیوه‌های آموزشی مذهبی عمدتاً در چارچوب رهبری معنوی قرار دارند. علما و روحانیون با سخنرانی و معرفی مباحث معرفتی و احکام و اخلاق اسلامی، نقش آموزشی خود را در مکان‌های زیارتی ایفا می‌کنند. برای بسیاری از زائران شنیدن سخنان علما در مناسبت‌های مختلف به عنوان «جاذبه معنوی» محسوب می‌شود و از دلایل مهم حضور در زیارتگاه‌هاست. برخی از مکان‌های زیارتی، کتابخانه‌های بسیار غنی دارند و بسیاری از نسخه‌های کتب نادر در این مکان‌ها نگهداری می‌شوند. برخی از بازدیدکنندگان به دلایل علمی به این مکان‌ها سفر می‌کنند.





تصویر۷: سخنرانی رهبر انقلاب در جمع زائران حرم رضوی
(دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، ۱۴۰۲)

تصویر۸: کتابخانه حرم حضرت معصومه علیها السلام
(خبرگزاری کتاب ایران، ۱۴۰۳)

هـ) مؤلفه اصالت

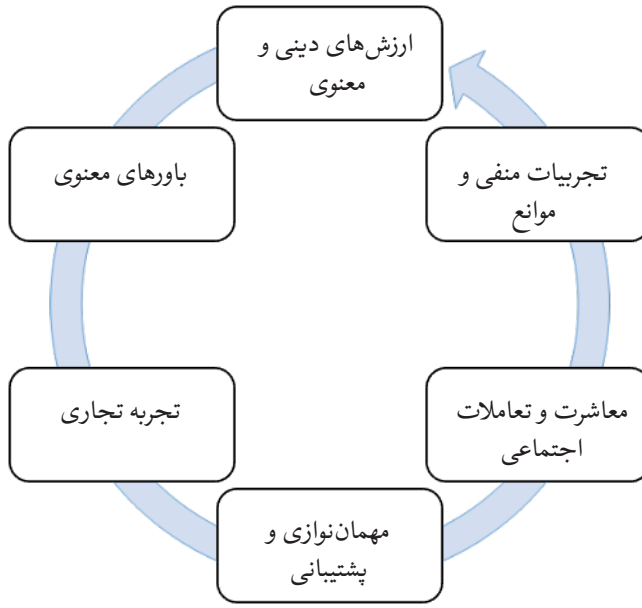
مفهوم «اصالت» در مکان‌های زیارتی به معنای «واقعی بودن» یا «غیر قابل تقلید بودن» آن مکان‌هاست. در بافت مکان‌های زیارتی جایی که تاریخ و سنت‌های مذهبی با زندگی روزمره مردم در هم آمیخته است، «اصالت» می‌تواند به معنای درک درست و واقعی از معنویت، تاریخ، معماری و فرهنگ باشد. مکان‌های مقدس علاوه بر ویژگی‌های تاریخی و فرهنگی یک «تاریخ زنده» را تجربه می‌کنند؛ یعنی هم اکنون و در جریان زمان، زندگی مذهبی و معنوی در آنها در جریان است. بنابراین تجربیات زیارتی زائران از چنین مکان‌هایی، نه تنها بر اساس مفاهیم تاریخی استوار است، بلکه با احساسات و تجربیات فردی آنها در لحظه حضور در این مکان‌ها ارتباط مستقیم دارد. (Andriotis، ۲۰۰۹)

با توجه به تحلیل عناصر و مؤلفه‌های پدیدارشناسانه در مکان‌های زیارتی می‌توان نتیجه گرفت که تجربه زیارت نه‌تنها یک تجربه مذهبی، بلکه تجربه‌ای فرهنگی، محیطی و آموزشی مبتنی بر اصالت است که می‌تواند آثار معنوی بسزایی بر زائران و مجاوران داشته باشد. زائران با حضور در مکان‌های زیارتی می‌توانند تجربه‌ای جامع از معنویت، فرهنگ، طبیعت و آموزش داشته باشند. این مؤلفه‌ها شاخص‌هایی معتبر

برای تبیین پدیدارشناسانه مکان‌های زیارتی است و به پژوهشگر اجازه می‌دهد از طریق آنها ابعاد معنایی، فضایی و رفتاری زیارت را در پیوند با شهرسازی اسلامی واکاوی کند.

تاملی پدیدارشناسانه در تجربه زائر

زائران در جستجوی معنویت به مقابر و مقاصد مقدس سفر می‌کنند. اکثر زائران در روایت‌های خود به زیبایی و آرامش‌بخشی حرم برای تعمق اشاره می‌کنند که مهم‌ترین ویژگی یک مکان برای جست‌وجوگران، معنویت است. (محمودی، ۱۴۰۱، ص۱۹) در مقاصد و مقابر مقدس، زائران فرهنگ و معنویت متفاوتی را تجربه، و معنایی خاص از زندگی برای خود خلق می‌کنند. استفاده از رویکرد پدیدارشناسی می‌تواند کمک کند تا تجربه زائران به‌طور کامل و جامع درک شود. این رویکرد نشان می‌دهد که درک تجربه زائران مستلزم توجه به ابعاد عمیق ذهنی و روحی آنهاست که تنها از طریق چارچوب‌های تفسیری و پدیدارشناسانه قابل بررسی است. (Andriotis، ۲۰۰۹، p۶۹) مؤلفه‌های پدیدارشناسانه مرتبط با تجربه زائران از حضور در مکان‌های زیارتی در شش محور اصلی دسته‌بندی، و در شکل شماره ۲ نمایش داده شده است.



شکل ۲: مؤلفه‌های پدیدارشناسانه تجربه زائران از حضور در مکان‌های زیارتی(نگارندگان با اقتباس از Kamal & Kashif، ۲۰۲۲)

شش مؤلفه پدیدارشناسانه مرتبط با تجربه زائران، هر کدام از مجموعه‌ای از زیرمؤلفه‌ها تشکیل شده‌اند که در جدول شماره ۲ همراه با شرح مفهومی و تبیین محتوایی به تفکیک معرفی و ارائه شده است.

جدول ۲: مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های پدیدارشناسانه تجربه زائران از حضور در مکان‌های زیارتی

مؤلفه	زیرمؤلفه	توضیحات
ارزش‌های دینی و معنوی	حس معنویت	بین ارزش‌های معنوی و مکان‌های زیارتی ارتباطی قوی وجود دارد؛ مکان‌های زیارتی، معنویت را با احساس آرامش درونی پیوند می‌دهند.
	حس سعادت و خوشبختی	زائران به واسطه برکات حضور در مکان مقدس، حس خوشبختی دارند. این حس به آنها کمک می‌کند تا ابزارهایی برای حفظ تعادل و بهبود در تمام جنبه‌های زندگی خود پیدا کنند.
	حس برانگیختن احساسات مذهبی	مشاهده نماز و عرض نیاز دیگران، گریه مؤمنان و آرامش حاکم بر فضا موجب برانگیخته شدن احساسات مذهبی زائران می‌شود. برخی معتقدند عناصر معماری زیارتگاه نیز دارای ویژگی‌های روحانی است و بر سطح معنویت زائر می‌افزاید.
باورهای معنوی	دانش مذهبی	بسیاری از زائران مکان زیارتی را به عنوان یک محل برای کسب دانش مذهبی درک می‌کنند؛ زیرا آنها باور دارند که زیارتگاه‌ها بهترین مکان برای یادگیری آموزه‌های دینی هستند و این اماکن را به عنوان بهترین فضا برای تمرین و عمل به دین می‌دانند.
	شفابخشی روحانی	از دید زائران ولیّ خدا می‌تواند صدای پیروانش را بشنود و به‌عنوان واسطه‌ای میان آنها و خداوند عمل کند. همچنین باور دارند که اولیا یا رهبران معنوی حاضر در زیارتگاه مشکلات آنها را می‌دانند و راه رفع مشکلات و شفای آنها را بلدند.
	سنت خانوادگی	زائران برای مکان زیارتی احترام ویژه‌ای قائل‌اند، به دلیل اینکه والدینشان نیز با این مکان‌ها پیوند خاصی داشته‌اند. آنها به عنوان سنتی در خانواده، نسل به نسل به زیارت اماکن مقدس می‌روند.
	کرامات اولیا	زائران معتقدند که مکان‌های زیارتی به دلیل وجود ولیّ مدفون، هنوز قدرت و کراماتی دارند و بر اساس باورهای دینی و دانسته‌های قبلی خود و همچنین داستان کرامات مربوط به یک ولیّ، تصویر ذهنی خاصی از این مکان‌ها دارند.
تجربه تجاری	الگوی مصرف اخلاقی	در بافت پیرامون زیارتگاه‌ها تجربه خرید زائران با نوعی حس اخلاقی همراه است. این فضا یک محیط معنوی ـ اقتصادی ویژه است که در آن نیت خیر و رعایت اخلاق کسب‌وکار نقش مهمی در شکل‌گیری تجربه مثبت خرید دارد.
	محصولات معنوی	محصولات معنوی برای زائران تنها اجناس تجاری نیستند، بلکه نشانه‌هایی از ارتباط با امر مقدس‌اند. این محصولات اغلب با نیت‌های خاصی مانند حفظ سلامتی، طلب خیر یا حتی گسترش برکت در خانواده تهیه می‌شوند.

مؤلفه	زیرمؤلفه	توضیحات
مهمان‌نوازی و پشتیبانی	غذای متبرک	غذایی که در زیارتگاه‌ها به مردم می‌دهند نه‌تنها نشانه‌ای از کرامت و بخشش است، بلکه حاوی نوعی برکت معنوی است. به عقیده زائران طعم این غذا، به دلیل برکات، با هر جای دیگر متفاوت است.
	تقدیر و قدردانی	زائران از سطح بالای مهمان‌نوازی، پاسخ‌گویی و مدیریت مؤثر در زیارتگاه‌ها ابراز رضایت کرده و از آن قدردانی می‌کنند. این قدردانی به دلیل تعهد معنوی و مسئولیت‌پذیری خادمان و کارکنان مکان‌های زیارتی است.
	همکاری و مشارکت	وجود فضای مشارکتی و همکاری میان زائران و مدیریت مکان زیارتی می‌تواند به شکل‌گیری یک تجربه مثبت از زیارت کمک کند. این مشارکت نشان‌دهنده وجود یک شبکه اجتماعی قوی و همدلانه در مکان زیارتی و بافت پیرامون آن است.
معاشرت و تعاملات اجتماعی	اجتماعی بودن	با توجه به فضای معنوی و صمیمی مکان‌های زیارتی، فرد فرصتی برای برقراری ارتباط با دیگران می‌یابد و این امر فضا را گرم‌تر و معنوی‌تر می‌کند.
	تعلق اجتماعی	حس تعلق اجتماعی، حاصل تعاملات زائران با یکدیگر در فضای معنوی زیارتگاه‌هاست که منجر به تقویت احساس همبستگی، انسجام اجتماعی و عزت‌نفس جمعی در میان آنها می‌شود.

مؤلفه	زیرمؤلفه	توضیحات
تجربیات منفی و موانع	تعامل نامطلوب با متکدیان	زائران ممکن است از رفتارهای همراه با تحمیل، تهدید به نفرین یا اجبار احساسی توسط برخی متکدیان در زیارتگاه‌ها اظهار نارضایتی کنند. این نوع تجربه می‌تواند احساس امنیت روانی و معنوی زائران را تضعیف کند.
	ازدحام بیش از حد	ازدحام شدید جمعیت در مکان‌های زیارتی، بدون تدابیر امنیتی مناسب، می‌تواند باعث بروز خطرات فیزیکی و برخوردها و در نتیجه نارضایتی زائران شود.
	مسائل امنیتی و رفتارهای ناهنجار	وجود بزه‌های اجتماعی، مصرف مواد مخدر، سرقت و در مجموع ناامنی در بافت پیرامون زیارتگاه‌ها یکی دیگر از عوامل نارضایتی و تجربه منفی در زائران و مجاوران است که می‌تواند تصویر و تجربه مثبت از یک مکان زیارتی را دچار خدشه کند.
	مشکلات حمل‌ونقل و دسترسی	برخی از اماکن زیارتی در مناطق دورافتاده یا شهرهای بزرگ با ترافیک شدید قرار دارد. نبود سرویس‌های حمل‌ونقل عمومی کافی، کمبود پارکینگ و شرایط نامناسب جاده‌ها می‌تواند رسیدن به مقصد را برای زائران سخت و وقت‌گیر کند.
	کمبود امکانات بهداشتی و رفاهی	در برخی از اماکن زیارتی، تعداد سرویس‌های بهداشتی و حمام‌ها متناسب با حجم زائران نیست. همچنین نبود محل‌های مناسب برای استراحت یا وضوخانه باعث می‌شود زائران نتوانند به راحتی نیازهای خود را در طول زیارت برطرف کنند.
	قیمت‌های بالای خدمات جانبی	هزینه بالای اقامت در هتل‌ها، مهمانسراها و هزینه‌های مربوط به خورد و خوراک، حتی در نزدیکی اماکن زیارتی، باعث می‌شود بسیاری از زائران با محدودیت مالی مواجه شوند و نتوانند به راحتی به سفر زیارتی خود بپردازند.
	ناهماهنگی در مدیریت و خدمات‌دهی	نبود سیستم‌های یکپارچه اطلاع‌رسانی و راهنمایی در برخی اماکن باعث سردرگمی زائران می‌شود. کمبود تابلوهای راهنما، عدم حضور کافی راهنماهای رسمی و نبود هماهنگی بین نیروهای خدماتی می‌تواند تجربه زیارتی را دشوار و پراسترس کند.
	دریافت هزینه	پرداخت وجه برای نیازهای اولیه در فضای زیارتی، تجربه را از حالت معنوی و آرامش‌بخش به احساس نارضایتی، اجبار و دلسردی تبدیل می‌کند.

(نگارندگان با اقتباس از Kamal & Kashif، ۲۰۲۲)

زیارت می‌تواند در سه حوزه اصلیِ رفتاری، روحی ـ روانی و اعتقادی زائران تغییراتی ایجاد کند. حوزه رفتاری خود به دو بُعد فردی و جمعی تقسیم می‌شود. در بُعد فردی، می‌توان به بازدارندگی از گناه، ترک رفتارهای ناپسند، تصمیم به تغییر رفتار و تأثیرپذیری

از همسفران شایسته اشاره کرد. در بُعد جمعی نیز شکل‌گیری دوستی و محبت نسبت به اعضای خانواده و دیگران، از جمله دوستان و همسالان، از پیامدهای زیارت است.

در حوزه روحی ـ روانی، زیارت می‌تواند به آرامش، درمان روحی ـ روانی، تقویت روحیه، شادابی، پالایش ذهنی، کاهش اضطراب و افسردگی و افزایش امیدواری زائر به آینده بینجامد. در بُعد اعتقادی نیز می‌توان از بهبود حالات و باورهای دینی، تقویت ایمان، توکل، خودسازی، اخلاص، توبه، تقوا و ذکر، پایبندی بیشتر به آداب مستحبی و تعهد به حفظ دستاوردهای معنوی زیارت یاد کرد. (نیرو، ۱۳۹۵، ص۱۴۴)

در نهایت، روش پدیدارشناسی در پی شناسایی عناصر مشترک و بین‌الاذهانیِ تجربه زائران است. این عناصر در قالب ویژگی‌های تعمیمی، ویژگی‌های تفریدی و پیامدهای زیارت، در جدول شماره ۳ ارائه شده‌اند. بُعد پیامدی، رفتارها و اعمال فرد را در حین و پس از انجام زیارت بررسی می‌کند.

جدول ۳: ویژگی‌ها و پیامدهای زیارت از منظر زائران

ویژگی	خوشه‌ها	واحد معنایی
تعمیمی	آداب زیارت	سلام‌دادن، وضو، زیارت‌نامه خواندن، قرآن خواندن، دعاکردن
	عواطف و احساسات	احساس معنویت، آرامش و امنیت، خضوع و خشوع، عرض ارادت، توسل، ارتباط عاطفی با امام
	اعتقادات	قدرت و عصمت امام، ولایت امام، از خاندان پیامبر بودن، واسطه و شفیع بودن، رافت امام، متبرک شدن به واسطه امام
	عمل به شرعیات	مراعات‌کردن، تعاملات، طهارت
	تعریف زیارت برای شخص	رابطه یا مواجهه
	انگیزه‌ها	فقط به نیت زیارت

تقریدی	نحوه انجام زیارت	غسل، دست‌زدن و بوسیدن ضریح، سجده شکر، ذکر گفتن، صلوات فرستادن، سکوت و تفکر، شیوه راه رفتن، لباس پاکیزه، اذن دخول، تقید مکانی داشتن، نماز زیارت، زیارت نامه خواندن
	کمیت زیارت	چند بار و میزان اقامت
	عواطف و احساسات زیارت	گریه‌کردن، احساس شرم، مراقبه، احساس خلاء، احساس استغنا، احساس پناهندگی، احساس تسلیم و بندگی
	نحوه برقراری ارتباط با امام	مؤدبانه و راحت، مؤدبانه و رسمی
	خواسته‌ها	طلب شغل، فرجامام زمان(عج)، عاقبت به‌خیری، دعا برای دیگران، سلامتی، آرامش، توبه و آمرزش، دانستن، علم، اخلاق
	انگیزه زیارت	علاقه‌مندی، ثواب، تذکر و یادآوری
پیامدها	بینش	شناخت از خود، یاد معاد
	معناگرایی	تواضع و فروتنی، فراموشی، طلبیده شدن، تغییرات روحی، سبک‌باری از مشکلات
	متخلق بودن	مراقبت، سعی در کاربرد اخلاق در مناسبات و تعاملات
	متقی بودن	حس کمک به هم‌نوع، توجه به اطرافیان، اهتمام بیشتر اعمال دینی

(بوذری‌نژاد و همکاران، ۱۴۰۳؛ مکری‌زاده، ۱۳۸۹؛ حاتم‌زاده، ۱۳۹۸)

مواد و روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف از نوع بنیادی، و از نظر روش کیفی با رویکرد تحلیلی ـ تفسیری است و با هدف «تبیین مؤلفه‌های پدیدارشناسانه زیارت از منظر شهرسازی اسلامی» انجام می‌شود و به منظور گردآوری داده‌ها از روش مطالعات اسنادی ـ کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. بنابراین از منابع مختلف نظیر کتب، مقالات، اسناد و سایر منابع معتبر نوشتاری در زمینه موضوع مورد مطالعه استفاده شده است. انتخاب منابع با توجه به ارتباط مستقیم آنها با تجربه زیارت، ویژگی‌های مکان‌های زیارتی و اصول شهرسازی اسلامی صورت پذیرفته است.

رویکرد نظری پژوهش بر فلسفه پدیدارشناسی استوار است و تلاش دارد تجربه زیسته انسان از مکان‌های مقدس و فرآیندهای معنابخش زیارت را به‌عنوان بنیانی برای فهم ارتباط میان انسان، فضا و معنا بررسی کند. این رویکرد به پژوهش امکان می‌دهد تا فراتر

از جمع‌آوری داده‌های صرفاً توصیفی حرکت، و با نگرش تحلیلی چارچوبی مفهومی و مستند ارائه کند؛ بدین ترتیب، مواد و روش پژوهش زمینه لازم برای تبیین بنیان‌های پدیدارشناسانه زیارت و استخراج مؤلفه‌های مرتبط با سه رکن اصلی زائر، مکان زیارتی و پدیده زیارت را فراهم، و مبنایی علمی برای سیاست‌گذاری، طراحی و بازآفرینی بافت مکان‌های زیارتی در چارچوب شهرسازی اسلامی ایجاد می‌کند.

روش و مسیر تحلیل داده‌ها

تحلیل داده‌ها در پژوهش حاضر با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی با رویکرد پدیدارشناسانه انجام شده است. هدف از به‌کارگیری این روش، شناسایی و استخراج مفاهیم و بنیان‌های زیسته و معنابخشِ زیارت بوده است.

فرایند تحلیل محتوا به‌صورت مرحله‌ای انجام گرفت. در مرحله نخست، مفاهیم مرتبط با تجربه زیارت، ویژگی‌های مکان‌های زیارتی و اصول شهرسازی اسلامی شناسایی و استخراج شد. سپس این مفاهیم به‌عنوان واحدهای معنایی اولیه، کدگذاری شدند. در مرحله بعد کدهای به‌دست‌آمده در قالب تم‌های میانی ـ شامل تجربه زیسته، حس مکان، ارتباط با خداوند، وحدت در عین کثرت و سازمان‌دهی مسیرها ـ دسته‌بندی شدند.

در ادامه این تم‌ها در سطوح پدیدارشناختی، هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، نظری و کاربردی سازمان‌دهی شدند تا بنیان‌های زیارت از منظر شهرسازی اسلامی تبیین شود. در نهایت، تم‌ها و مؤلفه‌های استخراج‌شده در سه رکن اصلی زیارت (زائر، مکان زیارتی و خودِ پدیده زیارت) سامان یافتند و چارچوب مفهومی پژوهش شکل گرفت.

این فرایند نشان می‌دهد که چگونه تحلیل ادبیات پیشین و استدلال پژوهشگر، به استخراج مؤلفه‌های پدیدارشناسانه و شفاف‌سازی رابطه میان تجربه زیسته زائر و سامان‌دهی فضاهای زیارتی در شهرسازی اسلامی انجامیده است.

جدول ۴: مسیر تحلیل داده‌ها

مرحله تحلیل	ورودی داده	روش پردازش	خروجی
جمع‌آوری داده‌ها	مطالعات پیشین، منابع اسنادی و کتابخانه‌ای	شناسایی اطلاعات مرتبط با تجربه زیارت، ویژگی‌های مکان زیارتی و اصول شهرسازی اسلامی	بانک داده مفهومی اولیه
کدگذاری	مفاهیم و اطلاعات جمع‌آوری‌شده	استخراج واحدهای معنایی	فهرست کدهای اولیه
خوشه‌بندی و تم‌ها	کدهای اولیه	دسته‌بندی کدها بر اساس شباهت معنایی و عملکردی	تم‌های میانی
طبقه‌بندی در چهار سطح پدیدارشناختی	تم‌های میانی	جای‌دهی تم‌ها در چهار سطح هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، نظری و کاربردی	چهار سطح پدیدارشناختی با مؤلفه‌های مشخص
تبیین مؤلفه‌ها در سه رکن	تم‌های طبقه‌بندی شده	اختصاص تم‌ها و مؤلفه‌ها به رکن زائر، مکان زیارتی و پدیده زیارت	مؤلفه‌های پدیدارشناسانه زیارت از منظر شهرسازی اسلامی در سه رکن

یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴

به منظور تبیین بهتر فرایند تحلیل داده و طریق رسیدن به مؤلفه‌های نهایی، مسیر استخراج یکی از مؤلفه‌های پدیدارشناسانه زیارت از هر رکن به عنوان نمونه در جدول شماره ۵ ارائه شده است.

جدول ۵: نحوه استخراج یک نمونه از مؤلفه‌های پدیدارشناسانه زیارت از هر رکن

رکن	مؤلفه پدیدارشناسانه	نمونه کدها	مسیر تحلیل / تبیین پژوهشگر
زائر	**انگیزه فردی**	**- نیت زیارت** **- حرکت از مکان روزمره به مکان قدسی**	**با بررسی مطالعات پیشین درباره انگیزه‌های زیارتی و تحلیل استدلالی، استخراج شد که زائر با نیت مشخص و حرکت تدریجی وارد تجربه زیسته قدسی می‌شود.**

مکان زیارتی	فضای انتقالی	- مسیرهای سلسله‌مراتبی - گذر از فضای شهری به حرم - حوض‌ها و ورودی‌ها برای آماده‌سازی جسم و روح	از تحلیل محتوای کیفی مطالعات اسنادی و بررسی کالبدی مکان‌ها دریافت شد که ساختار فضایی مکان زیارتی با سیر معنوی و جسمانی زائر مرتبط است.
زیارت	بعد معرفتی	- معرفت نسبت به امام - واسطه بودن امام - تجربه تحول در نگرش، بخشش و امید	با جمع‌بندی یافته‌های پیشین و تفسیر پدیدارشناسانه نشان داده شد که زیارت فرآیندی چندلایه است و شامل تغییر سطح آگاهی و تجربه معنوی زائر می‌گردد.

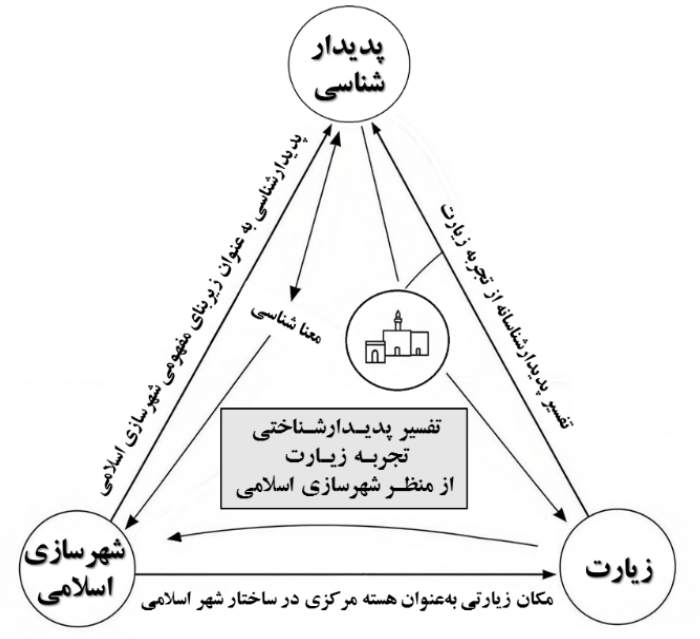
جدول شماره ۵، به صورت کامل مسیر و نحوه تحلیل داده‌ها را روشن می‌کند که چگونه از مرور ادبیات و منابع پیشین، تلفیق یافته‌ها و تحلیل منطقی پژوهشگر، مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های پدیدارشناسانه در سه رکن زائر، مکان زیارتی و خود پدیده زیارت استخراج شده‌اند.

بحث و ارائه یافته‌ها

۱. چارچوب پدیدارشناختی زیارت از منظر شهرسازی اسلامی

شهر اسلامی در تمامی ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، کالبدی، مدیریتی و حقوقی بر مبنای آموزه‌های اسلامی برنامه‌ریزی، طراحی و اداره می‌شود. بر این اساس، تعریف شهرسازی اسلامی، برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت شهری با محوریت اعتقادات دین اسلام، احکام اسلامی و اخلاق اسلامی است. (مولائی، ۱۴۰۲، ص۱۳۱) بنابراین ویژگی‌های شهرسازی اسلامی منحصر به فرد و شامل اصل توحید و خدامحوری، حفظ کرامت و عزت نفس آدمی، عدالت، آزادی و برابری، امنیت و اصل مسئولیت و عطوفت به طبیعت است.

در رویکرد پدیدارشناسی، تجربه انسان از فضا نه‌فقط به‌عنوان واقعیت کالبدی، بلکه به‌مثابه «تجربه زیسته» فهم می‌شود. در بستر زیارت و در ساختار شهر اسلامی، این تجربه لایه‌های معنایی، آیینی، روان‌شناختی و اجتماعی را در بر می‌گیرد.



شکل ۳: ارتباط پدیدارشناسی با تجربه زیارت و شهرسازی اسلامی(یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

بر اساس رویکرد پدیدارشناسی، شکل‌دهی و سامان‌دهی بافت مکان‌های زیارتی در شهرسازی مستلزم در نظر گرفتن مؤلفه‌ها و اصولی است که در شکل شماره ۴ تشریح شده‌اند.



شکل ۴: عوامل مؤثر در شهرسازی بافت مکان‌های زیارتی از منظر پدیدارشناختی(یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

در ادامه ویژگی‌ها و ارکان پدیدارشناسانه تجربه زیارت از منظر شهرسازی اسلامی به اختصار تبیین شده است:

الف) فضا به‌مثابه تجربه زیسته

فضای زیارتی به‌صورت پیشینی وجود ندارد، بلکه هم‌زمان محصولِ اعتقادات، نیت‌ها، کنش‌های بدنی و خاطرات (یادآوری‌ها) است که از تعاملات گذشته و

حـال میان انسـان‌ها، ابزار و وسـایل مادی، معماری و منظر پدیـد می‌آید. (عودی، ۱۴۰۲، ص۱۵۲) فضای زیارتی محملی برای درک و تجربه امر قدسـی اسـت؛ زائر هنگام ورود به شـهر یا محدوده زیارتی، با فضایی مواجه می‌شـود که حس حضور در مکانی دیگرگون را در او القا می‌کند. این تجربه زیسته شامل بو، صدا، نور، مصالح، حرکت جمعی و حس آشنایی یا تعلق است.

ب) حس مکان

در حـوزه پدیدارشناسـی، حـس مکان، حقیقت مکان اسـت و بیشـتر بـه ویژگی‌ها و خصلت‌های غیر مادی یا شخصیت مکان اشاره دارد که معنایی نزدیک به «روح مکان» دارد. برخـی مکان‌هـا چنـان جاذبه‌ای دارند که فرد را سـرزنده و شـاداب می‌کننـد و او را بـه حضور و بازگشـت دوباره به آنها متمایل می‌کننـد. در قرارگاه رفتاری زیارتگاه، محیط کالبـدی، فعالیت‌هـا و تعامـلات اجتماعی در پیونـد با تصاویر ذهنـی، معانی و هویتی متمایـز پدیـد می‌آورند که در حس مکان زائران مؤثر اسـت. (نکویـی و همکاران، ۱۳۹۷، ص۹۱) شهرسـازی بایـد از طریـق عناصـر نمادیـن، محورهـای دیـد و منظـر و فضاهای تجمع این حس مکان را تقویت کند.

ج) تجربه حسی

بدن‌منـدی، نقطـه آغـاز بسـیاری از تحلیل‌هـا دربـاره زیـارت اسـت؛ زیـرا جسـم، بنیادی‌ترین بخش مشـارکت مناسکی ـ زیارتی به شـمار می‌رود. وقتی زائر با نیت زیارتِ مزور به مزار مقدس او می‌آید، بدنش نیز بنا بر همان قصد، حالت زیارتی می‌گیرد و «بدن زیارتـی» می‌شـود. (عـودی، ۱۴۰۲، ص۱۵۱ـ۱۵۲) هدف از این ویژگی، هدایت زائر به سـوی تجربیات معنوی و عرفانی اسـت؛ زائر از طریق ادراکات حسـی (مانند بینایی، شـنوایی، بویایی، لامسه و حتی چشایی) می‌تواند ارتباطی عمیق‌تر با فضای زیارتی برقرار کند. این فضاها با تحریک حواس در تلاش‌اند تجربه‌ای جامع و روحانی برای زائران فراهم کنند.

د) محوریت قدسی در سازمان فضایی

در شهرسازی اسلامی، فضای مقدس به‌صورت مرکزی و کانونی در شهر تعریف می‌شود. مکان مقدس به‌عنوان مرکز کانونی و محل تجمع شهر، به آهنربایی قوی تبدیل می‌شود که جمعیت، فعالیت‌ها و عملکردها را به سوی خود جذب می‌کند. مرکز باید از اطراف به‌خوبی قابل‌دسترس باشد و با سایر مراکز، شبکه‌ای به‌صورت سلسله‌مراتبی یا غیر سلسله‌مراتبی ایجاد کند. ازاین‌رو مسیرهایی که مرکز اصلی را به دیگر مراکز متصل می‌کنند، بخش مهمی از ساختار شهرهای مقدس می‌شوند. (Maroufi & Rosina, 2017, p. 33) این مرکز قدسی نه‌تنها نقش فضایی، بلکه نقش معنوی دارد و ساختار پیرامونی را به‌سوی خود سازمان‌دهی می‌کند.

هـ) سیر حرکت آیینی و فضاهای انتقالی

حرکت زائر از فضای عمومی به فضای قدسی دارای سلسله‌مراتب فضایی است؛ این مسیر شامل ورودی‌ها، صحن‌ها، رواق‌ها، سقاخانه‌ها و در نهایت فضای اصلی زیارت است. میزان دسترسی‌های متنوع منتهی به مکان زیارتی، دستیابی بهتر زائران به قلمروی حرم مطهر را در ایام متفاوت نشان می‌دهد. (Chandan & Kumar, 2019, p. 473)

پیوند سلسله‌مراتبی و اتصال زنجیروارِ عرصه‌های متوالی، منطبق با روحیه قلمروی مکان مقدس، نقش هدایت زائر را برای زیارت ایفا می‌کند و به تشرف توأم با تأمل در زائر می‌انجامد. (بدیعی، ۱۳۸۱) این روند، نوعی سلوک جسمی و روحی در زائر ایجاد می‌کند.

و) تجلی وحدت در کثرت فضایی

وحدت، اصلی موجود در جهان است و با خواسته‌های فطری انسان‌ها نیز هماهنگی دارد؛ چنان‌که اگر مکان مقدس، نمایش‌دهنده حس وحدت در کالبد و مفهوم خود باشد، می‌تواند بخشی از نیاز درونی روح افراد را در ارتباط با بنا ارضا کند و از لحاظ زیبایی‌شناسی نیز جایگاه مناسبی بیابد. (سلیمی و همکاران، ۱۳۹۹،

ص۲۵۲ـ۲۵۳) فضاهـای زیارتی ضمن برخورداری از عملکردهای متنوع (مانند تجاری، خدماتـی، اقامتـی و عبـادی)، از وحـدت مفهومـی و زیبایی‌شـناختی برخوردارنـد؛ این انسجام، حسی از آرامش، معنا و نظم را برای زائر فراهم می‌کند.

ز) بعد اجتماعی و جمعی

زیـارت اغلـب یـک تجربـه جمعـی اسـت که بـه شـکل‌گیری هویـت مشـترک منجر می‌شود. اماکن مذهبی را می‌توان دسته‌ای از فضاهای عمومی به شمار آورد که با ایجاد امکان تعاملات اجتماعی و پذیرفتن نقش فرهنگی ـ اجتماعی نقش مهمی در تقویت وجهه فرهنگی و اجتماعی شهرها ایفا می‌کند و زمینه ایجاد سرزندگی و پویایی شهری را فراهـم می‌آورد. (سـتاری‌فرد، ۱۳۹۴، ص۱۴۱) لذا فضاهای شـهری بایـد امکان تعامل، همبستگی و اشتراک‌گذاری تجربیات بین زائران را فراهم کنند که این شامل فضاهای تجمع، بازارها و مسیرهایی است که زائران در کنار یکدیگر حرکت می‌کنند.

ح) هم‌زیستی فردیت و جمعیت

شـهر اسـلامی شـرایطی فراهـم می‌کند که زائـر بتواند هم خلوت فردی داشـته باشـد (رواق‌هـا، حجره‌هـا) و هـم در مراسـم جمعـی شـرکت کنـد (صحن‌هـا، میدان‌هـا) این ویژگی، تجربه زیارت را غنی‌تر و عمیق‌تر می‌سازد.

ط) خاطره‌مندی و حافظه فضایی

خاطـرات بـرای شـکل‌گیری نیازمنـد یـک مرجـع فضایی‌انـد؛ مکان‌هـا و فضاهـای شـهری بـا سـاختار کالبـدی و عملکـردی و ارتباطـات فضایی‌شـان با یکدیگـر، مرجع فضایی شـکل‌گیری خاطرات محسـوب می‌شوند. (حسـنی و همکاران، ۱۳۹۶، ص۱۹) مکان‌هـای زیارتـی اغلـب به‌واسـطه سـبقه تاریخـی و بـروز رویدادهای مهـم فرهنگی ـ مذهبـی، خاطـرات نسـل‌های مختلف زائـران و مجـاوران را پدید می‌آورند. شهرسـازی

اسـلامی با بهره‌گیری از فرم‌های ماندگار، عناصر نمادین و تکرارشونده، به شکل‌گیری و ماندگاری این حافظه فضایی کمک می‌کند.

در مجموع، تفسـیر پدیدارشناختی تجربه زیارت، زمینه‌های فهمی عمیق‌تر از رابطه میـان انسـان، فضـا و معنـا در بسـتر شـهر اسـلامی را فراهم می‌کنـد و نشـان می‌دهد که شهرسـازی اسـلامی فراتـر از برنامه‌ریزی کالبـدی، واجد ظرفیت‌های معنایـی و روحانی است که تجربه زیارت را به تجربه‌ای چندلایه و زیسته تبدیل می‌کند.

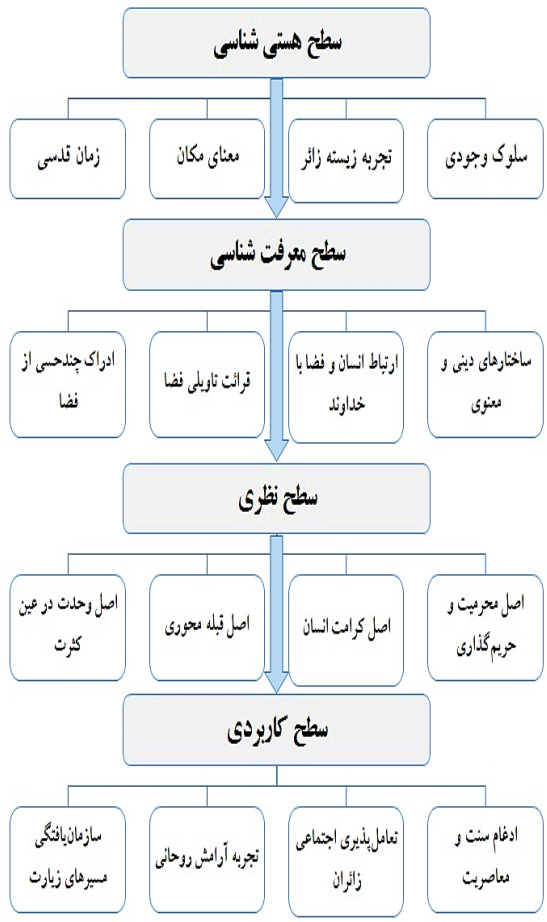
۱. تبیین مؤلفه‌های پدیدارشناسانه زیارت از منظر شهرسازی اسلامی

با توجه به بررسی چارچوب نظری پژوهش، بنیان‌های پدیدارشناختی زیارت از منظر شهرسـازی اسـلامی را می‌توان در چهار سـطح هستی‌شناسـی، معرفت‌شناسـی، سطح نظـری و سـطح کاربـردی طبقه‌بندی کرد. این سـطوح در جدول شـماره ۶ تبییـن و ارائه شـده اسـت؛ به این توضیح که هر سطح، بنیان سـطح بعدی را تشکیل می‌دهد (شکل شماره ۵).

جدول ۶: سطح‌بندی مؤلفه‌های پدیدارشناسانه زیارت از منظر شهرسازی اسلامی

سطح	مؤلفه	توضیحات
هستی‌شناسی بنیان‌های پدیدارشناختی	تجربه زیسته زائر	درک حضوری وشخصی زائر از فضا، حس قدسیت،آرامش ورابطه با امرمتعالی
	مکان ظهور	فضاهایی که به واسطه حضور شخصیت‌های قدسی به جایگاه ظهور معنا تبدیل شده‌اند.
	معنای مکان	مکان نه به‌عنوان فضای فیزیکی، بلکه حامل معنای روحانی، اجتماعی و تاریخی
	زمان قدسی	حضور زمان خاص در فضاهای زیارتی که مکان را بازتولید معنوی می‌کند.
	زیارت به عنوان سلوک وجودی	فرآیندی که زائر را از عالم ناسوت به مراتب بالاتر وجودی می‌برد.
معرفت‌شناسی شیوه شناخت شهرسازی اسلامی	ادراک چندحسی از فضا	تجربه فضا نه فقط به‌عنوان کالبد، بلکه به‌عنوان خاطره، حس و معنا، درک مکان از طریق حواس در سنت اسلامی
	قرائت تأویلی فضا	هر زائر با پیش‌زمینه‌های ذهنی و اعتقادی‌اش به تفسیر فضای زیارتی می‌پردازد.
	ارتباط انسان و فضا با خداوند	شهرسازی اسلامی مبتنی بر جهت‌گیری معنوی و تقرب الی الله
	ساختارهای دینی و معنوی	مساجد، حسینیه‌ها، موقوفات و نظامات شرعی در تولید مکان
	پیوند فضا با خاطره و روایت	مکان زیارتی به واسطه روایات تاریخی و دینی معنا پیدا می‌کند.
سطح نظری اصول شهرسازی اسلامی در بافت مکان زیارتی	اصل وحدت در عین کثرت	ترکیب عملکردهای مختلف در عین حفظ محور قدسی
	اصل قبله محوری	سازمان فضایی براساس جهت قبله و معماری معنوی
	اصل کرامت انسان	طراحی فضاها برای آسایش، امنیت، عدالت و تکریم زائر
	اصل محرمیت و حریم‌گذاری	مرزبندی میان فضاهای خصوصی، نیمه‌خصوصی و عمومی در راستای آداب زیارتی
	اصل توقفگاه معنوی(وقف‌محور)	حضور عناصر وقف‌شده در ساختار شهری و نظام بهره‌برداری
	اصل مناسک‌محور بودن فضا	اجرای مناسک، حرکت جمعی و ایجاد حس مشارکت عبادی

سطح	مؤلفه	توضیحات
سطح کاربردی شاخص‌های سازماندهی فضایی در بافت زیارتی	سازمان‌یافتگی مسیرهای زیارت	سلسله‌مراتب حرکتی: آستانه ساباط صحن حرم
	خوانایی معنایی فضا	نمادهای مذهبی، کتیبه‌ها، نور، رنگ و فرم به‌عنوان زبان فضا
	تجربه آرامش روحانی	طراحی فضاهایی برای سکوت، مراقبه، نماز و انس با خدا
	تعامل‌پذیری اجتماعی زائران	فضاهای تعاملی چون رواق، حیاط و موکب‌ها با کارکردهای فرهنگی و خدماتی
	ادغام سنت و معاصریت	استفاده از فن‌آوری جدید در راستای حفظ اصالت فرهنگی ـ دینی مکان



شکل ۵: بنیان‌های پدیدارشناختی زیارت از منظر شهرسازی اسلامی(یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

در نهایت، برای تبیین مؤلفه‌های پدیدارشناسانه زیارت از منظر شهرسازی اسلامی می‌توان تجربه زیسته و ادراک مستقیم از پدیده «زیارت» را از منظر سه رکن اصلی بررسی کرد: زائر، مکان زیارتی و خودِ پدیده زیارت. در این چارچوب، تلاش می‌شود ساختارهای معنایی که تجربه زیارت را ممکن می‌سازند شناسایی شود. پس از ارائه توضیحی مختصر درباره هر یک از سه رکن، در جدول شماره ۷ مؤلفه‌های پدیدارشناسانه متناظر با هر رکن شناسایی، و به‌تفصیل تبیین شده‌اند.

الف) زائر: سوژه پدیدارشناسانه و تجربه‌گر قدسی

در پدیدارشناسی زیارت، زائر نه صرفاً یک فرد عبوری، بلکه سوژه فعال تجربه قدسی است. او با نیت‌مندی خاصی وارد فضا می‌شود؛ نیتی که وجه قدسی مکان را فعال می‌سازد. زائر از طریق سلوک جسمانی (حرکت به سوی مکان) و سلوک درونی (توبه، دعا، اشک، سکوت) خود را آماده می‌کند تا در یک «میدان حضور قدسی» قرار گیرد. بنابراین شهرسازی در بافت مکان زیارتی باید امکان شکل‌گیری این حرکت تدریجی از عادی به قدسی را تسهیل کند. ازاین‌رو عواملی چون پیاده‌راه‌ها، توقفگاه‌های تأمل، فضاهای سکوت و خلوت، به‌مثابه لحظه‌های وجودی در سیر معنوی زائر، واجد اهمیت‌اند.

ب) مکان زیارتی: تجلی‌گاه امر قدسی در بستر شهر

مکان زیارتی در پدیدارشناسی صرفاً یک «مکان فیزیکی» نیست، بلکه تجلی‌گاه امر قدسی است؛ جایی که در آن، امر متعالی به شکلی زمینی آشکار می‌شود. در شهرسازی اسلامی، مکان زیارتی نه‌فقط محل دفن یا خاطره‌ای مقدس، بلکه گره‌گاه زمان‌های مقدس، نمادها، نشانه‌ها، مسیرها و تجلی‌های الهی است. سازمان فضایی مکان‌های زیارتی باید این معنا را پشتیبانی کند.

ج) پدیده زیارت: فرآیند بیناسوژه‌ای و تحولی

زیارت به‌عنوان پدیده‌ای پدیدارشناسانه، فرایندی دگرگون‌ساز و بیناسوژه‌ای است که زائر را در مواجهه با مکان و خاطره قدسی، از وضعیت پیشین به حالت دیگری از بودن می‌برد. زیارت تجربه‌ای آیینی و لایه‌مند است که در آن هم زمان (روز مقدس، ساعت خاص) و هم بدن (لمس، خم شدن، بوسیدن) به کار گرفته می‌شود تا معنایی خاص محقق شود.

رکن	مؤلفه	زیرمؤلفه
زائر	انگیزه فردی	فقط به نیت زیارت
		نیت‌مندی حرکتی (از مکان روزمره به مکان قدسی)
	ارزش‌های دینی و معنوی	حس معنویت
		حس عادت و خوشبختی
		حس برانگیختن احساسات مذهبی
	پاورهای معنوی	دانش مذهبی
		شفابخشی روحانی
		کرامات اولیا
		سنت خانوادگی
	مهمان‌نوازی و پشتیبانی	غذای مشترک
		همکاری و مشارکت
		تقدیر و قدردانی
	معاشرت و تعاملات اجتماعی	اجتماعی بودن
		تعامل اجتماعی
	تجربیات منفی و موانع	شلوغی و ازدحام زیاد
		مشکلات حمل‌ونقل و دسترسی
		تعامل نامطلوب با متکدیان
		رفتارهای ناهنجار و مسائل امنیتی
		هزینه بالای خدمات جانبی
		کمبود امکانات بهداشتی و رفاهی
	بینش فردی	شناخت از خود
		یاد معاد
		سلوک جسمانی/روانی
		آمادگی درونی برای تجربه دگرگونی و تطهیر
	تامل و خودآگاهی	تغییر سطح آگاهی از فضای مادی به فضای قدسی
		تامل در زندگی، باورها، اعمال و نیات
		یادآوری گناهان، آرزوها یا درخواست‌ها
	کمیت زیارت	چندبار و میزان اقامت

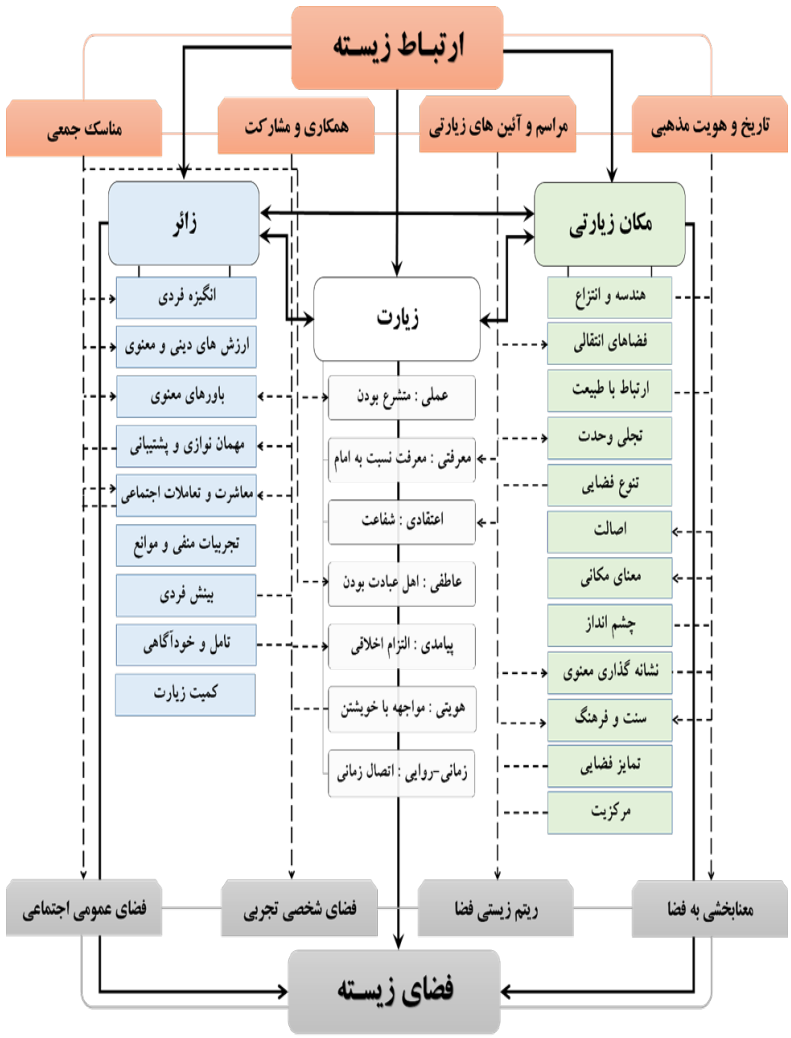
رکن	مؤلفه	زیرمؤلفه
مکان زیارتی	معنای مکانی	بار معنایی و تاریخی خاص مکان زیارتی
		حس تعلق به یک تاریخ یا هویت فرهنگی
		فضا به عنوان زبان نمادین دین
	هندسه و اختراع	هندسه قوی و ترکیب بندی احجام
		ابداع در نقشه و پلان
		استفاده از نسبت طلایی
	چشم‌انداز	وجود مناره، گلدسته، شبستان، ایوان و محراب
		جهت با نسبت به قبله
		توجه به محورگرایی، تسلط بصری و حفظ نقاط کانونی دید به اماکن مقدس
		شناسایی و حفظ مناظر و گذرهای تاریخی و واجد ارزش
	فضاهای انتقالی	پیوند سلسله‌مراتبی و اتصال زنجیروار عرصه‌های متوالی
		سلسله‌مراتب تشرف
		گذر از فضای شهری به درون حرم، نمادی از سیر باطنی و عرفانی
		حوض‌ها، ورودی‌ها، صحن‌ها برای آماده‌سازی جسم و روح زائر
	نشانه‌گذاری معنوی	تزئینات و نقوش اسلامی مانند کاشی‌کاری آیات، گنبد و ضریح
		عناصر شاخص معماری اسلامی مانند گنبد، ضریح، مناره، صحن، ایوان و محراب
		فضا به مثابه محرک حافظه معنوی و فردی
		گیاهان معطر و عطرهای خاص
		نور به عنوان ابزار هدایت بصری
		صداهای آرامش‌بخش مثل صدای آب و اذان
	ارتباط با طبیعت	امکان تجربه سکوت، اشک، دعا و ارتباط با خداوند
		بهره‌گیری از عنصر آب
		استفاده از مصالح طبیعی
		استفاده از گونه‌های گیاهی مناسب و متنوع
	سنت و فرهنگ	حفظ ویژگی‌های تاریخی، معماری سنتی، نمادها و عناصر فرهنگی خاص
		توجه به آداب و رسوم محلی

رکن	مؤلفه	زیرمؤلفه
		برگزاری آیین‌ها، مراسم عزاداری و جشن‌ها
	تجلی وحدت	وحدت مفهومی در کثرت فضایی و زیبایی‌شناختی
		مسیرهای آیینی به عنوان مکان تجلی وحدت و همگرایی دسته‌جات عزاداری
	تمایز فضایی	ویژگی و تمایز فضایی نسبت به فضای روزمره
		توجه به فلمرو پایی حریم مکان زیارتی
	تنوع فضایی	فضاهای انعطاف پذیر
		فضاهای آرام برای عبادت و تفکر
		فضاهای پر جنب و جوش برای تعاملات اجتماعی
	مرکزیت	مرکزیت معنوی و جاذبه وجودی
		توسعه با مرکزیت و حول محور مکان قدسی
		تنظیم کاربری‌های مکمل در حسب میزان ارتباط آنها با مرکز
	اصالت	اصالت معنوی
		اصالت فضا و حس مکان
		اصالت اجتماعی
		اصالت شخصی
		اصالت فرهنگی-تاریخی
زیارت	عملی	متشرع بودن
		مناسک آیینی (نماز، دعا، بوسیدن، لمس، تصرع)
	معرفتی	معرفت نسبت به امام
		واسطه بودن امام
		مهربانی امام
		تجربه تغییر وجودی (تحول در نگرش، بخشش و امید)
	اعتقادی	شفاعت
		پاداش دنیوی
		پاداش اخروی
	عاطفی	مؤمن بودن
		اهل عبادت بودن
		ایجاد نوعی تلطیف روانی و آرامش ذهنی

رکن	مؤلفه	زیرمؤلفه
		خضوع و خشوع
	پیامدی	التزام اخلاقی
		احساس مسئولیت اجتماعی
		اهتمام بیشتر اعمال دینی
	هویتی	مواجهه با خودشتن
		احساس تعلق به سنت دینی و جماعت مؤمنان
		پیوند با خاطره جمعی و تاریخ قدسی
	زمانی- روایی	اتصال به زمان زندگی ائمه با روز قیامت
		امتداد تاریخی و آینده‌نگری معنوی
		اتصال بین گذشته مقدس، حال زیسته و آینده امیدبخش (مثلاً انتظار فرج)

یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴

چارچوب مفهومی پژوهش مبتنی بر سه رکن اصلی زیارت ـ شامل مکان زیارتی، زائر و خود زیارت و با تمرکز بر تجارب زیسته زائران در دو جنبه فضای زیسته و ارتباط زیسته از منظر شهرسازی اسلامی ـ شکل گرفته و در نهایت به ارائه الگوی مفهومی پژوهش در شکل شماره ۶ انجامیده است.



شکل ۶: مدل مفهومی پژوهش (یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

با توجه به مدل ارائه‌شده می‌توان گفت «بستر ارتباط زیسته» ـ که شامل شاخص‌های مراسم و آیین‌های زیارتی، تاریخ و هویت بومی، مناسک جمعی و همکاری و مشارکت است ـ به‌عنوان یک «ورودی» یا «زمینه» برای سه رکن اصلی عمل می‌کند. همچنین

«بستر فضای زیسته» ـ که شامل شاخص‌های معنابخشی به فضا، ریتم زیستی فضا، فضای شخصی تجربی و فضای عمومی اجتماعی است ـ به خروجی‌ها و پیامدهای زیارت در سطح تجربه زیسته فردی و جمعی در محیط شهری و اجتماعی می‌پردازد و به‌مثابه «خروجی» تعامل سه رکن اصلی عمل می‌کند. بنابراین «ارتباط زیسته» بستر و زمینه پدیده زیارت را فراهم می‌کند، «زائر»، «زیارت» و «مکان زیارتی» ارکان اصلی و در حال تعامل پدیده زیارت هستند و «فضای زیسته» پیامدها و نتایج پدیده زیارت را در سطح تجربه زیسته نشان می‌دهد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

امروزه فضای حاکم بر بافت مکان‌های زیارتی تا حدود زیادی از سبک شهرسازی اسلامی فاصله گرفته است. در سال‌های اخیر به سبب افزایش جمعیت و توسعه شهرها بافت پیرامون این مکان‌ها، که تداعی‌گر خاطرات جمعی و عامل کلیدی ارتباط مؤثر زائران و مجاوران با مکان زیارتی بوده، در سایه بی‌تدبیری‌ها و مداخلات شتاب‌زده، در جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی، اعتقادی، کالبدی و عملکردی با چالش‌هایی مواجه شده است. ازاین‌رو احیای ارزش‌های اسلامی در شهرسازی بافت مکان‌های زیارتی، از طریق بازشناسی آنچه گفتمان شهرسازی اسلامی نامیده می‌شود، ضروری به نظر می‌رسد؛ در این میان «پدیدارشناسی» به‌عنوان رویکردی جامع می‌تواند راهگشا باشد.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد بنیان‌های پدیدارشناختی زیارت از منظر شهرسازی اسلامی در چهار سطح طبقه‌بندی شده‌اند:

سطح هستی‌شناسی: تجربه زیسته زائر، مکان ظهور، معنای مکان، زمان قدسی و زیارت به‌مثابه سلوک وجودی؛

سطح معرفت‌شناسی: ادراک چندحسی از فضا، قرائت تأویلی فضا، ارتباط انسان و فضا با خداوند، ساختارهای دینی و پیوند فضا با خاطره و روایت؛

سطح نظری: وحدت در عین کثرت، قبله‌محوری، کرامت انسان، محرمیت و حریم‌گذاری، توقفگاه معنوی و مناسک‌محور بودن فضا؛

سطح کاربردی: سازمان‌یافتگی مسیرهای زیارت، خوانایی معنایی فضا، تجربه آرامش روحانی، تعامل‌پذیری اجتماعی زائران و ادغام سنت و معاصریت.

در نهایت، برای تبیین مؤلفه‌های پدیدارشناسانه زیارت از منظر شهرسازی اسلامی، تجربه زیسته و ادراک مستقیم از پدیده «زیارت» از منظر سه رکن اصلی زائر، مکان زیارتی و خودِ پدیده زیارت بررسی شده است. این مؤلفه‌ها در رکن زائر عبارت‌اند از: انگیزه فردی، ارزش‌های دینی و معنوی، باورهای معنوی، مهمان‌نوازی و پشتیبانی، معاشرت و تعاملات اجتماعی، تجربیات منفی و موانع، بینش فردی، تأمل و خودآگاهی و کمیت زیارت.

در رکن مکان زیارتی نیز مؤلفه‌های زیر شناسایی شده‌اند: معنای مکانی، هندسه و انتزاع، چشم‌انداز، فضاهای انتقالی، نشانه‌گذاری معنوی، ارتباط با طبیعت، سنت و فرهنگ، تجلی وحدت، تمایز فضایی، تنوع فضایی، مرکزیت و اصالت. رکن زیارت نیز شامل مؤلفه‌های زیر است: متشرع بودن، مناسک آیینی (نماز، دعا، بوسیدن، لمس، تضرع)، معرفت نسبت به امام، واسطه بودن امام، مهربانی امام، تجربه تغییر وجودی (تحول در نگرش، بخشش و امید)، شفاعت، پاداش دنیوی و اخروی، مؤمن بودن، اهل عبادت بودن، ایجاد تلطیف روانی و آرامش ذهنی، خضوع و خشوع، التزام اخلاقی، احساس مسئولیت اجتماعی، اهتمام بیشتر به اعمال دینی، مواجهه با خویشتن، احساس تعلق به سنت دینی و جماعت مؤمنان، پیوند با خاطره جمعی و تاریخ قدسی، اتصال به زمان زندگی ائمه یا روز قیامت، امتداد تاریخی و آینده‌نگری معنوی و اتصال میان گذشته مقدس، حال زیسته و آینده امیدبخش (مانند انتظار فرج).

نتایج پژوهش، با تکیه بر نگرش‌های معنوی و شهودی، درک عمیق‌تری از ارتباط میان زائر، مکان مقدس و فرآیند زیارت ارائه می‌کند. زیارت به‌عنوان پدیده‌ای معنوی ـ اجتماعی، ظرفیت نظری و عملی گسترده‌ای برای بازاندیشی در الگوهای طراحی شهری اسلامی دارد؛ به‌کارگیری رویکرد پدیدارشناسی در تحلیل فضاهای زیارتی، امکان درک عمیق‌تری از رابطه انسان و مکان را فراهم می‌کند و می‌تواند مبنایی برای طراحی فضاهای معنادار، الهام‌بخش و انسان‌محور باشد.

در نهایت، الگوی مفهومی متناسب با تجربه زیارت در دو جنبه «فضای زیسته» و «ارتباط زیسته» از منظر شهرسازی اسلامی ارائه شده است. این الگو می‌تواند به‌عنوان چارچوبی نظری و راهبردی برای راهنمایی طراحان، برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران شهری در ساماندهی و توسعه بافت مکان‌های زیارتی به‌کار رود؛ به‌گونه‌ای که در عین حفظ اصالت تاریخی و فرهنگی، به تجربه معنوی و ادراک زیسته زائران نیز توجه شود. بر این اساس، بازآفرینی بافت‌های زیارتی باید فراتر از مداخلات کالبدی و کارکردی، بر کیفیت‌های وجودی فضا، حس مکان و پیوند با سنت و خاطره جمعی استوار گردد. در نتیجه، کاربرد الگوی پدیدارشناختی زیارت از منظر شهرسازی اسلامی می‌تواند به احیای هویت دینی فضاهای زیارتی، ارتقای کیفیت تجربه زیارت و ایجاد تعادل میان توسعه فیزیکی و تعالی معنوی بینجامد.

منابع

۱. امینی‌کاشانی، امین؛ مولائی، اصغر؛ پیربابایی، محمدتقی (۱۴۰۲)، «تبیین شاخص‌های اثرگذار بر الگوی بافت شهرهای زیارتی با تأکید بر گردشگری مذهبی»، آمایش فضا و ژئوماتیک، دوره ۲۷، ش ۲، ص ۱۲۵-۱۶۰.
http://hsmsp.modares.ac.ir/article-21-69833-fa.html

۲. بوذری‌نژاد، یحیی؛ جمال‌زاده، محمدحسین؛ حاتم‌زاده، علی (۱۴۰۳)، «پدیدارشناسی کنش زیارت امام رضا علیه‌السلام؛ مطالعه موردی در زمستان ۱۳۹۸»، فرهنگ رضوی، دوره ۱۲، ش ۴۵، ص ۲۵-۵۷.
https://www.farhangerazavi.ir/article_174128.html

۳. بدیعی، ناهید (۱۳۸۱)، جداره‌ها، حریم وصل، رساله دکتری معماری، پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران، استاد راهنما: دکتر مهدی حجت.

۴. حاتم‌زاده، علی (۱۳۹۸)، پدیدارشناسی کنش اجتماعی زیارت امام رضا علیه‌السلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه پیام نور مشهد، استاد راهنما: دکتر حسین حسین‌نژاد.

۵. حسنی‌میان‌رودی، نسیم؛ ماجدی، حمید؛ زرآبادی، زهرا سادات؛ زیاری، یوسفعلی (۱۳۹۶)، «واکاوی مفهوم خاطره جمعی و بازیابی آن در فضاهای شهری با رویکرد نشانه‌شناسی»، باغ نظر، دوره ۱۴، ش ۵۶، ص ۱۷-۳۲.
https://www.bagh-sj.com/article_56136.html

۶. ستاری‌فرد، شهرام (۱۳۹۴)، «بررسی نقش مراکز مذهبی در افزایش سرزندگی شهرهای معاصر، مطالعه موردی: محدوده امامزاده صالح تجریش، تهران»، مدیریت شهری، ص ۱۴۱-۱۵۷.
https://www.sid.ir/paper/505902/fa

۷. سلیمی، مینا؛ شریف‌زاده، محمدرضا؛ بنی‌اردلان، اسماعیل (۱۳۹۹)، «پدیدارشناسی مکان‌های مقدس با تکیه بر معماری ایرانی اسلامی (نمونه موردی: مسجد تاریخی شیخ لطف‌الله اصفهان)»، عرفان اسلامی (ادیان و عرفان)، دوره ۱۶، ش ۶۳.
https://journals.iau.ir/article_673493.html

۸. عظیمی هاشمی، مژگان؛ کاری، اعظم؛ خیرخواهان، جعفر؛ تیموری، مژگان؛ شریعتی، سعید (۱۳۹۲)، «واکاوی مؤلفه‌های شهر زیارتی مطلوب (مورد مطالعه شهر مشهد)»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ص ۵۹-۷۰.
https://www.sid.ir/paper/499498/fa

۹. عودی، شهاب‌الدین (۱۴۰۳)، «واکاوی پدیدارشناختی زیارت بدن‌مند-

فضامنـد حضرت معصومـه علیهاالسلام در دوره فروکـش کـردن کرونـا»، پژوهشـنامه حج و زیارت، دوره ۸، ش ۴، ص ۱۴۳-۱۷۲.
https://journal.hzrc.ac.ir/article_711083.html

۱۰. کلاهـی، مهـدی؛ عمرانیـان خراسـانی، حمیـد؛ شـریفی، زینـب (۱۴۰۲)، «تحلیل اجتماعی-اقتصـادی طـرح نوسـازی و بهسـازی بافـت پیرامـون حـرم مطهـر رضـوی»، برنامه‌ریـزی توسـعه کالبـدی، دوره ۱۰، ش ۲، ص ۱۷-۳۲.
https://doi.org/10.30473/PSP.2023.66555.2644

۱۱. محمـدی، جمـال؛ صالحـی، صـادق؛ نیکوفال، زینب (۱۳۹۶)، «پدیدارشناسی تجربهٔ گردشـگران اماکـن مذهبـی (مورد مطالعـه: اماکـن زیارتـی شهرسـتان هرسـین)»، برنامه‌ریـزی و توسـعه گردشگری، دوره ۶، ش ۲۰، ص ۳۴-۵۵.
https://doi.org/10.22080/jtpd.2017.1486

۲۹. محمـودی، مصطفـی (۱۴۰۱)، «بررسـی روایـت گردشـگران از تجربـه حضـور در اماکن مقدس بـا رویکرد پدیدارشناسـانه: مطالعـه مـوردی حـرم رضـوی»، فرهنـگ رضوی، دوره ۱۰، ش ۳۷، ص ۹-۲۹.
https://doi.org/10.22034/farzv.2021.265547.1605

۱۲. مکری‌زاده، فهیمه (۱۳۸۹)، جامعه‌شناسی پدیـداری زیـارت؛ پدیدارشناسـی تجربی زیـارت امـام رضـا علیه‌السلام، پایان‌نامه کارشناسـی ارشـد، دانشـکده ادبیـات و علوم انسـانی دانشـگاه فردوسـی مشهد، استاد راهنما: دکتر علی یوسفی.

۱۳. مولائـی، اصغـر (۱۴۰۲)، «تبییـن اصـول و مبانـی شـهر و شهرسـازی اسـلامی بـر مبنـای احـکام ثابـت»، نظریه‌هـای اجتماعـی متفکـران مسـلمان، دوره ۱۳، ش ۱، ص ۱۲۷-۱۴۴.
https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.348163.1555

۱۴. نیرو، محمـد (۱۳۹۶)، «تجربه دانش‌آموزان زائر دبیرسـتانی از زیـارت حرم مطهر امام رضـا(ع): مطالعـه‌ای پدیدارشناسـی»، مسـائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، دوره ۲، ش ۱، ص ۱۲۸-۱۴۶.
http://qaiie.ir/article-1-49-fa.html

۱۵. نکویی‌زهرایـی، نسیم‌السـادات؛ مؤمنـی، کـورش؛ عطاریـان، کـورش (۱۳۹۷)، «بررسـی حس تعلق به مـکان در بناهای مذهبی-تاریخـی در راسـتای افزایـش تعامـل سـاکنین محلـه بـا بنـا (نمونـه مـوردی: مسـجد جامـع اصفهـان)»، معماری و شهرسـازی ایران، دوره ۹، ش ۲، ص ۸۵-۱۰۰.
https://doi.org/10.30475/isau.2019.87935

۱۶. خبرگزاری تسنیم (۱۳۹۸)، «گزارش تصویری: دسته عزاداری در صحن امامزاده حسین علیه‌السلام قزوین».
https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/08/07/2129309

۱۷. خبرگزاری تسنیم (۱۳۹۹)، «گزارش تصویری: هنر معماری ایرانی در حرم شاهچراغ علیه‌السلام».
https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/10/01/2415061

۱۸. ایران‌طرح (۱۴۰۱)، «گزارش تصویری: هنر کاشی‌کاری مقرنس در حرم امام رضا علیه‌السلام».
https://irantarh.com/photos/

۱۹. خبرگزاری ایرنا (۱۴۰۳)، «گزارش تصویری: مراسم مناجات‌خوانی در حرم عبدالعظیم علیه‌السلام».
https://www.irna.ir/news/85767314/

۲۰. باشگاه خبرنگاران جوان (۱۳۹۸)، «گزارش تصویری: نمایی از امامزاده بی‌بی حکیمه علیهاالسلام گچساران».
https://www.yjc.ir/fa/news/6874192

۲۱. باشگاه خبرنگاران جوان (۱۴۰۳)، «گزارش تصویری: چشم‌انداز امامزاده ابراهیم علیه‌السلام شفت».
https://www.yjc.ir/fa/news/8824516/

۲۲. خبرگزاری کتاب ایران (۱۴۰۳)، «گزارش تصویری: کتابخانه حرم حضرت معصومه علیهاالسلام».
https://www.ibna.ir/news/523821/

۲۳. دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (۱۴۰۳)، «گزارش تصویری: سخنرانی رهبر انقلاب در جمع زائران حرم رضوی».
https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=52275

1. Andriotis, K. (2009)، "Sacred site experience: A phenomenological study"، Annals of Tourism Research، 36(1)، 64-84.
2. https://doi.org/10.1016/j.annals.2008.10.003
3. Chandan, S.; Kumar, A. (2019)، "Challenges for urban conservation of core area in pilgrim cities of India"، Journal of Urban Management، 472-484 ص
4. https://doi.org/10.1016/j.jum.2019.05.001
5. Dubisch, J. (1995)، In a Different Place: Pilgrimage, Gender and Politics of a Greek Island، Princeton: Princeton University Press.
6. Kamal, A.; Kashif, M. (2022)، "Haq Allah Hu: tourists' phenomenological experiences of visiting shrines as Islamic spiritual destinations"، South Asian Journal of Marketing، دوره 3، ش 2، ص 150-164. https://doi.org/10.1108/

SAJM-03-2022-0022

7. Kuh, G. (1995)، “The Other Curriculum: Out-of-class Experiences Associated with Student Learning and Personal Development”، Journal of Higher Education، 66، 123- ص 155.https://www.jstor.org/stable/2943909?origin=JSTOR-pdf
8. Maroufi, H.; Rosina, E. (2017)، “Cities Hosting Holy Shrines: The Impact of Pilgrimage on Urban Form”، Iconarp International Journal of Architecture and Planning، 30-44 ص.https://doi.org/10.15320/ICONARP.2017.24
9. Nitsche, M. (2017)، “A Place of Encounter with a Divine: Heidegger on the Spatiality of Religious Experience”، Open Theology، دوره 3، ش 1، ص 344-338.https://doi.org/10.1515/opth-2017-0026
10. Rinschede, G. (1992)، “Forms of Religious Tourism”، Annals of Tourism Research.51-67 ص.
11. https://doi.org/10.1016/0160-7383(92)90106-Y